

O'QUV LUG'ATLARINING MAKRO VA MIKROSTRUKTURASI

*Ashurova Mahbuba Bahor qizi
Qarshi davlat universiteti magistranti,*

Annotatsiya: Maqola terminologik lug'atlarning mikro va makrostrukturasi bag'ishlangan bo'lib, terminologik lug'at tuzish tamoyillari va metodlari keltirib o'tilgan. Bundan tashqari, ko'plab lug'atshunos olimlarning fikrlari o'rganib chiqilgan. Shu bilan birga bugungi kun leksikografiya yo'nalishidagi dolzarb masalalar va ularni lug'atshunoslik sohasidagi o'rni haqida to'htalib o'tilgan.

Tayanch so'z va iboralar: Terminografiya, leksikografiya, terminologiya, glossariy, bir tilli lug'atlar, ikki tilli lug'atlar, ko'p tilli lug'atlar, terminoelementlar, alifbo-uyali lug'atlar, ideografik lug'atlar, alifbo-relyatsion tartibli lug'atlar, gipermatnli lug'atlar.

Аннотация: Статья посвящена микро- и макроструктуре терминологических словарей, принципам и методам составления терминологических словарей. Кроме того, изучены мнения многих известных лексикографов. Вместе с этим рассмотрены актуальные на сегодня вопросы в области

Ключевые слова и выражения: Терминография, лексикография, терминология, глоссарий, одноязычные словари, двуязычные словари, многоязычные словари, терминологические элементы, алфавитно-ячеечные словари, идеографические словари, алфавитно-реляционные словари, гипертекстовые словари.

ABSTRACT: The article is devoted to the micro and macrostructure of terminological dictionaries, and includes the principles and methods of compiling terminological dictionaries. In addition, the opinions of many lexicographers have been studied. Also, the current issues in the field of lexicography and their role in the field of lexicography are discussed.

Keywords and expressions: terminography, lexicography, terminology, glossary, monolingual dictionaries, bilingual dictionaries, multilingual dictionaries, terminological elements, alphabet-cell dictionaries, ideographic dictionaries, alphabetical-relational dictionaries, hypertext dictionaries

KIRISH

Lug‘at strukturasi. Normativ terminologik mahsulotlarni yaratish tamoyillari ko‘plab qo‘llanma, darslik, monografiyalarda batafsil tavsiflangan, biroq birinchi tili o‘zbek tili bo‘lgan ko‘p tilli terminologik lug‘atlarni tuzish tamoyillari batafsil tadqiq etilgan monografik ish bizga ma‘lum emas. To‘g‘ri, ko‘p tilli lug‘atlarni tuzishning (masalan, ruscha-inglizcha, inglizcha-fransuzcha-ruscha kabi) ayrim masalalari yoritilgan dissertatsiyalar mavju. Bir tilli terminologik lug‘atlarni tuzish tamoyillarini ko‘p tilli lug‘atlarga doim ham qo‘llab bo‘lmaydi, chunki ikkinchisi me‘yoriy lug‘atlardan hajmi, maqsadiga ko‘ra sezilarli darajada farq qiladi.

Biz o‘z tadqiqotimizda uchta asosiy maqsadga e‘tiborni qaratamiz. Ulardan birinchisi ko‘p tilli (tarjima) terminologik lug‘atlarni tuzish uchun zarur bo‘lgan terminologik leksikani inventarizatsiya qilish, aniqlashtirish va to‘ldirish bo‘lsa, ikkinchi maqsad terminologik lug‘at va tarjima lug‘atning xususiyatlarini tavsiflash; uni tuzish jarayoniga ta‘sir etuvchi omillarni aniqlash, tasniflash va ta‘riflashdan iborat. Uchinchi maqsad – maxsus leksika uchun tarjima lug‘atlarini tuzish bo‘yicha umumiy tavsiyalarni ishlab chiqish.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mutaxassislar lug‘at parametrlari va uni yaratish jarayoniga ta‘sir etuvchi omillarni leksikografik va tashqi omillarga bo‘lishni taklif qilishadi. Birinchi guruh omillari foydalanuvchining ehtiyoji bilan belgilansa, ikkinchisi lug‘at so‘zligi bilan yuzaga chiquvchi imkoniyatlarni aks ettiradi. Lug‘at foydalanuvchining ehtiyojini to‘la qondirishi uchun uning dizayni, strukturasi leksikografik omillardan kelib chiqib, yaratilishi kerak. Terminologik lug‘at tuzishda foydalanuvchining tanlangan fan sohasidagi bilim darajasi, ularning umumiy til tayyorgarligi, maxsus maqsadlar uchun tilni bilishi va leksikografik kompetentligi hisobga olinishi kerak.

Lug‘at maqolasi – lug‘atning asosiy tashkil etuvchilaridan biri. Odatda, izohli lug‘at maqolasi quyidagi tuzilishga ega bo‘ladi: (1) bosh so‘z; (2) fonetik tavsif, (3) grammatik xarakteristika; (4) bosh so‘z semantikasi; (5) bosh so‘zning birikish qobiliyati; (6) so‘zning yasaliq qobiliyati; (7) etimologik axborot; (8) illyustrativ misollar; (9) leksikografik izoh; (10) ensiklopedik axborot; (11) havola.

Lug‘atning makrostrukturasi – lug‘atning umumiy tuzilishiga tegishli strukturasi. Uning tashkil etuvchilari sifatida V.Dubichinskiy “Kirish so‘z”,

“Alifbo tuzilishi”, “Ideografik tuzilish”, “Lug‘atning o‘ng tomoni”, “Lug‘atning chap tomoni”, “Lug‘at ko‘rsatkichlari” kabi qismlarni sanab o‘tadi⁵.

Lug‘at maqolasining chap va o‘ng qismi. Lug‘at materiali, aniqroq aytadigan bo‘lsak, lug‘at maqolasining xarakterli xususiyatlaridan biri ularning shartli “chap” va “o‘ng” qismlarga, ya‘ni ma‘lum birliklar ro‘yxatiga va bu birliklar haqidagi ma‘lumotlarga bo‘linishidir. I.S.Kudashevning ta‘kidlashicha, “chap tomon”da lug‘at so‘zligi, “o‘ng tomon”da so‘z/birikmalari izohi kabi an‘anaviy talqin bir qator nazariy muammolarni keltirib chiqaradi. Birinchidan, bu umumiy qonuniyatni “bir tomonlama lug‘atlar” (“o‘ng tarafsiz lug‘atlar”) – imlo, morfem, orfoepik, chastotali, ters lug‘atlarning birliklariga nisbatan qo‘llab bo‘lmaydi. Ikkinchidan, agar lug‘at maqolasi qismlarga bo‘linsa yoki uyani tashkil qilsa, tavsiflanadigan birliklarning haqiqiy sonini hisoblashda qiyinchiliklar paydo bo‘ladi. “Lug‘at maqolasi tarkibiga kirib ketadigan qo‘shma so‘z, frazeologik birliklarni lug‘at birligi deb hisoblash kerakmi, yoki yo‘qmi?” kabi bir qancha savollar tug‘iladi. Yoki “Ikki tilli lug‘atda boshqa tilga tarjima qilingan birlikdan foydalanish bo‘yicha misollarni chap tomonga kiritish kerakmi yoki ular o‘ng tomonga tegishli bo‘ladimi?” Bu kabi savollar yechimiga lug‘at tuzuvchi alohida diqqat qaratishi lozim bo‘ladi. Bunday nazariy va amaliy muammolarning mavjudligi lug‘atning chap va o‘ng qismlari haqidagi an‘anaviy qoidalarni qayta ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Biz, lug‘at muallifi lug‘at maqsadidan kelib chiqqan holda qaysi tushunchani izohlashni nazarda tutayotgan bo‘lsa, o‘sha ma‘lumot chap tomonda, qolgan barcha ma‘lumotlar lug‘atning qaerida joylashishidan qat‘i nazar, bu ma‘lumotni “o‘ng tomon” sifatida ko‘rib chiqishni taklif qilamiz.

Ikkinchi cheklov, chap tomon elementlari ma‘lum bir tizimni ifodalashi kerakligi bilan izohlanadi. Ta‘kidlash lozimki, bu o‘rinda “tizimli” va “leksik tizimlilik”ni tenglashtirish noto‘g‘ri. P.N. Denisov shunday yozadi: “... lug‘at – bu so‘z boyligining tasodifiy va taxminiy so‘zlar to‘plami emas, balki leksik tizim yoki mikrosistema bo‘lgan asar. Amaliy leksikografiyada yuzlab qiyin so‘zlar lug‘atlari; bir necha ming so‘zni qamrab oladigan o‘quv tarjima lug‘atlari mavjud bo‘lishiga qaramay, ular nazariy jihatdan tilning so‘z boyligini o‘zgartirish nazariyasiga zid”. Leksikografik tajribadan ma‘lumki, lug‘atni shakllantirishda, lingvistik omillardan tashqari, pragmatik, ekstralingvistik, sub‘ektiv va boshqa omillar ham muhim rol o‘ynaydi.

Yana shuni ham ta'kidlash joizki, lug'at maqolasining chap tomoni tarkibi haqidagi muammo bilan bog'liq holda, terminologik lug'at va ensiklopediyalarning so'zligi farqli bo'ladi. Lingvistik lug'atlarning (jumladan, terminologik lug'atlar ham) chap qismi, odatda, ma'lum bir tilning so'z boyligini inventarizatsiya qilish vazifasini bajaradi; natijada nafaqat ochiq, balki yopiq paradigmalar elementlari – predlog, birikma, olmosh va h.k.lar lug'at so'zligidan joy oladi. O'zbek tilida bog'lovchi, ko'makchi, yuklama ham lug'at so'zligiga kirishi mumkin. Albatta, terminologik lug'atlarda bunday birliklar faqat termin sifatidagina qo'llanadi. Ensiklopediyalarda esa nomlar orasida ot turkumiga oid birliklar ustunlik qiladi.

Ko'p tilli elektron lug'at, uning turlari va imkoniyatlari. Ko'p tilli terminologik lug'atlar platformasini ishlab chiqishni tadqiq qilar ekanmiz, bugungi kunda mavjud elektron lug'atlar va platformalar tajribasini o'rganish foydadan xoli bo'lmaydi. XXI asrda insonlarning kasbiy faoliyati va ta'lim sohasida axborot texnologiyalarining joriy etilishi bilan elektron lug'atlar keng tarqaldi. Elektron lug'atlar yaratish tarixi ellik yildan ko'proq vaqtga borib taqaladi. Kompyuter (o'sha paytda hali elektron hisoblash mashinasi) asosida yaratilgan birinchi leksikografik manbalardan sanalgan mashhur Jorjtaun eksperimenti – Georgetown University Machine Translation Research and Language Project (1956) jarayonida to'plangan Jorjtaun universiteti lug'at bazasi edi. Undan keyin Vebsterning 7-kompyuter nashri (1963), "Random House" (Random House Edition of English Language, 1966) va "American Heritage" nashriyotlari izohli lug'atlarining elektron nashrlari paydo bo'ldi (American Heritage Dictionary, 1969). Bular sirasida Longman (Longman Dictionary of Contemporary English, 1978), Harper Collins (Collins COBUILD English Dictionary, 1979) kabi zamonaviy ingliz tilidagi izohli lug'atlarning kompyuter versiyalarini sanash o'rinli bo'lardi.

Umumiy maqsadlarda qo'llanuvchi ikki tilli lug'atlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Lingvo (X3, X5 versiyalari).
2. Multitran.
3. Polyglossum (3.52, 3.72 versiyalari).
4. MultiLex 6 ("Compact" va "Deluxe" versiyalari).

Umumiy maqsadlarda qo'llanuvchi bir tilli (onlayn) lug'atlar sirasiga tubandagi mahsulotlar mansub bo'la oladi:

1. Ingliz tilining Amerika merosi lug'ati.
2. Merriam-Webster ingliz tili lug'ati.
3. Oksford ingliz tili lug'ati (20 tomlik izohli lug'at).
4. WordNet English Dictionary va Thesaurus.
5. Ultralingua English Language Dictionary.
6. Rus tilining izohli lug'ati (S.I.Ojegov, N.Y.Shvedova tahririda).
7. Rus tilining izohli lug'ati (D.N.Ushakov tahriri).

Bugungi kunda sohaviy bir tilli elektron lug'atlar ham ommalashgan. Ular sirasida "Fan va texnologiyalarning akademik matbuot lug'ati", "Onlayn buxgalteriya lug'ati", "San'at lug'ati", "Bank va moliya lug'ati", "Qonun lug'ati", "Onlayn tibbiy lug'at" kabi elektron lug'atlarni sanash mumkin. D.I.Mendeleyevning onlayn jadvali, kimyoviy elementlarning talaffuzi va ularning nomlari 7 tilda ko'rsatuvchi "WebElements" lug'atini ko'p tilli tarjima elektron sohaviy lug'at sifatida alohida ta'kidlash zarur. Keltirilgan ro'yxat shuni ko'rsatadiki, mavjud elektron umumiy va soha lug'atlari ichida aynan lingvistik terminlar lug'atlari mavjud emas. Bu esa o'zbek-ingliz-rus tillari lingvistik terminlar elektron lug'atini yaratishga ehtiyojning mavjudligini yana bir marta dalillaydi. Elektron lingvistik terminlar lug'atlari bo'lmas-da, aytish joizki, ingliz tilida elektron lingvistik lug'atlar (terminologik emas) talaygina. Masalan, "Xalqaro Rojet tezisi", "Rojetning inglizcha so'zlar va iboralar tezisi", "Ixtisoslashtirilgan tezislari", "Ingliz tilining sinonimlar lug'ati", "Webster tezisi" kabi elektron mahsulotlarni shunday lug'atlar sirasida sanash joiz.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan elektron lug'atlar bilan tanishish jarayonida ularning interfeysi, arxitekturasi, dizayni, qidiruv tizimi imkoniyatlari, so'zlikni qamrab olish darajasi kabi parametrlarini qiyosladik, tahtilga tortdik. Ishning keyingi qismlarida o'zbek-ingliz-rus tili lingvistik terminlar lug'atini loyihalash jarayonida yuqoridagi tajribaga tayaniladi. Zero, lug'at tuzish bosqichlarini I.Kudashev quyidagicha izohlaydi: "Lug'at tuzish jarayoni boshlang'ich shartlarga bog'liq: eski lug'at yangilanadimi yoki yangisi tuzilyaptimi? Lug'atni loyihalash jarayoni, ya'ni asl dizayniga, shuningdek, lug'at parametrlariga bog'liq"¹⁵. Dizaynning dastlabki bosqichlarida qabul qilingan qaror variantlarni toraytiradi va keyingi qaror qabul qilishga ta'sir qiladi¹⁶. Elektron lug'at tuzishda dasturiy ta'minotni

sinovdan o'tkazish jarayoni, qog'oz lug'at tuzishda esa asl maketni tuzish asosiy bosqich sanaladi.

REFERENCES

1. Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям знания. Под ред. З.Б.Высоцкой. – М., 1995.; Партина А.С. Архитектурные термины: Иллюстрированный словарь. – М., 2001. 768 с.; Сухова С. Словарь по ортопедии лошади // www.lingvoda.ru/dictionaries/dictInfo_window.asp?dictId=47
2. Словарь социолингвистических терминов. Под ред. В.Ю. Михальченко. – М., 2006.
3. Русско-английский и англо-русский словари лесотехнических терминов. Под ред. И.Г.Деревянко. – М., 2003.
4. Англо-русский Словарь полезных растений на 20 европейских языках. – М., 1970.; Трехязычный терминологический словарь-минимум по специальности «автомобильные дороги» // <https://didacts.ru/termin/terminologicheskie-slovari.html>
5. Замятина Н.А. Терминология русской иконописи. – М., 1997.
6. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь. – М., 1997.
7. Большой юридический словарь. – М., 2001.
8. Терминологический словарь по логистике // www.loglink.ru/dictionary/
9. Краткий словарь музейных терминов. – М., 1974. Терминологический минимум по теории языка